

УДК 349.7
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.2

ПОНЯТТЯ ТА ПРОВАДА ПРИРОДА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Вступ. Система судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або ж законних інтересів особи складається із комплексу складових, пов'язаних між собою спеціальними процесуально-правовими зв'язками, характер і вид яких визначають норми Цивільного процесуального кодексу України. Зокрема, реалізація завдань цивільного судочинства здійснюється завдяки наявності трьох базових видів проваджень: позовного, наказного та окремого. Функціонування кожного із них здійснюється завдяки як спільним, так і виключно індивідуально визначеним процесуальним інститутам цивільного процесу. До спільних можна віднести інститути процесуальних строків (в частині обрахування їх початку та закінчення), викликів та повідомлень учасників справи, виконання судових рішень тощо. Індивідуально визначені інститути стосуються виключно одного визначеного виду провадження і в інших використовуватись судом не можуть.

Забезпечення позову є індивідуально визначеним інститутом для позовного провадження, оскільки його застосування може відбуватись виключно під час розгляду майнового чи немайнового спору по суті. Окреме провадження, завдання якого за ч. 1 ст. 293 ЦПК України є підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав, не передбачає застосування будь-яких заходів забезпечувальних заходів, за допомогою яких можливо було б встановити той чи інший факт або ж констатувати його відсутність. В свою чергу, наказне провадження, то воно хоча і має результатом присудження заявникові конкретного матеріального блага у вигляді певної грошової суми незначного розміру, однак у процесі відправлення даного виду судочинства не бере участі інша сторона – боржник, вимоги щодо якого

для стягувача та суду мають характер безспірних аж до тих пір, доки такий учасник не заявит про наявність спору.

Отже, існуюче цивільне процесуальне законодавство пов'язує реалізацію процесуальних механізмів інституту забезпечення позову виключно із позовним провадженням і аналогічна концепція реалізована в нормах, що регламентують господарський та адміністративний судові процеси.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правової природи забезпечення позову в цивільному судочинстві неможливе без вивчення теоретичних напрацювань з даного питання іншими вченими-процесуалістами, погляди яких істотно вплинули на розвиток і становлення вказаного інституту в цивільному судочинстві.

Так, К. Головка ідентифікує інститут забезпечення позову як невід'ємний складник права особи на судовий захист, мотивуючи свою позицію відсутністю тотожності між задоволенням позовних вимог та реальним захистом порушених прав, оскільки досягнення першого не завжди є наслідком другого [1, с. 30].

Вважаємо таке визначення занадто обширним та найменш конкретизованим, зважаючи на обмеженість застосування інституту забезпечення позову в цивільному процесі, тобто лише у справах позовного провадження, в той час як поняття «судовий захист» притаманне також і наказному провадженню, в якому досліджуванний процесуальний інститут немає свого процесуального місця.

В той же час, неможливо не погодитись із твердженням К. Головка про те, що реальний захист порушених прав не є тотожним задоволенню позовних вимог судом, тому що без виконання судового рішення, будь-яка констатація факту досягнення завдання цивільного судочинства буде неправдивою.

Автори науково-практичного коментаря до Цивільного процесуального кодексу України за редакцією С. Я. Фурси розглядають

інститут забезпечення позову як процесуальний механізм, спрямований проти несумлінних дій відповідача, який може сховати майно, розтратити його, продати, знецінити. Такі дії відповідача можуть призвести у майбутньому до того, що виконання рішення суду про присудження може бути утрудненим або взагалі неможливим [2, с. 35].

В даному визначенні, на наш погляд, вчені слушно розцінюють забезпечення позову як певний процесуальний механізм, наголошуючи, таким чином, на його процесуальній природі. Вжиття заходів забезпечення позову є виключним дискреційним повноваженням суду першої інстанції, яке може бути застосоване у цивільній справі на будь-якій її стадії.

Відтак, забезпечення позову за своєю природою є процесуальним «автономним» інститутом, застосування якого не обмежується виключно рамками провадження у цивільній справі, оскільки можливе ще до звернення особи з позовом.

В той же час, слід піддати критиці позицію авторів відносно того, що такий процесуальний інститут спрямований проти несумлінних дій лише відповідача, оскільки за чинними нормами ЦПК України такі заходи можуть торкнутись не тільки сторони цивільної справи. Наприклад, згідно п. 4 ч. 1 ст. 150 ЦПК України позов може забезпечуватись також і шляхом встановлення заборони іншим особам вчиняти дії щодо предмета спору або здійснювати платежі, або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання.

Інша група вчених-процесуалістів під керівництвом професора Ясинка М. М. в науково-практичному коментарі до Цивільного процесуального кодексу України визначає забезпечення позову як сукупність процесуальних дій, які гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог. Метою забезпечення позову вчені визначають вжиття судом, у провадженні якого перебуває справа, заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача від можливих несумлінних дій з боку відповідача [3, с. 194]. Аналогічне концептуальне бачення вбачається і у визначанні М. Й. Штефана, на думку якого забезпечення позову – це вжиття судом, у провадженні якого знаходиться справа, заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача, які гарантують за його позовом про присудження реальне виконання позитивно прийнятого рішення [4, с. 357–358].

В наведених вище дефініціях слушно з акцентовано увагу на правовій суті забезпечення позову як сукупності визначених процесуальних законом дій суду, що підкреслює активний характер досліджуваного інституту та виключність повноважень суду. Втім, розглянуті визначення містять помилкове логічне узагальнення, яке полягає у ствердженні гарантованого результату – обов'язкового виконання рішення суду у випадку вжиття заходів забезпечення позову. Як приклад, накладення арешту на майно боржника, що має економічну цінність або арешт певної суми грошових коштів, ще не гарантує того, що судові рішення буде безумовно виконаним після набрання ним законної сили. Вартості майна та суми грошей може просто не вистачити для стягнення на користь позивача присудженої судом суми, не говорячи вже про те, що сама ухвала суду про вжиття заходів забезпечення позову може лишитись невиконаною або ж бути виконаною із запізненням. З цього випливає, що інститут забезпечення позову може значно спростити та полегшити позивачу виконання судового рішення, але не гарантує цього у повній мірі.

Також, слід зазначити, що ґрунтовною та логічною є позиція О. Захарової та О. Грабовської, які змістом забезпечення позову у цивільному процесі вбачають «вжиття судом заходів, спрямованих на захист інтересів осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, у разі припущення неможливості виконання судового рішення внаслідок певних дій учасників процесу» [5, с. 14].

В преамбулі постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову» від 22 грудня 2006 року № 9 сформована дефініція досліджуваного інституту, за якою інститут забезпечення позову – це сукупність процесуальних дій, які гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог [6]. Однак, як і у випадку з визначенням, запропонованим М. Й. Штефаном та авторами науково-практичного коментаря до Цивільного процесуального кодексу України, вжиття словосполучення «гарантують виконання» є дещо невдалим, оскільки як вже зазначалося вище, вжиття заходів забезпечення позову значно підвищує імовірність реального виконання судового рішення, однак у повній мірі не забезпечує такий результат.

Заслуговує на увагу і погляд дослідника адміністративного процесу Т. О. Тура, який роз-

глядає забезпечення позову як універсальний засіб правового захисту, що використовуються у країнах Європейського Союзу, що має двоєдину природу: є ефективним інструментом запобігання недотримання законних вимог і відновлення порушених прав, водночас може стати знаряддям для зловживання процесуальними правами. При цьому, на думку вченого, механізм інституту забезпечення позову полягає у реалізації комплексу організаційно-правових засобів і дій, які вживаються з метою якісного відправлення правосуддя, що проявляється у прийнятті судових актів, направлених на вирішення завдань забезпечення позову у підвідомчих суду справах [7, с. 3].

Авторами навчального посібника, виданого за загальною редакцією С. С. Бичкової запропоновано наступне визначення досліджуваної категорії – це вжиття судом на прохання осіб, які беруть участь у справі, передбачених законом заходів, що спрямовані на реальне виконання майбутнього судового рішення. На думку вчених, за своєю суттю забезпечення позову є встановленням судом обмежень суб'єктивних прав, інтересів і свобод для гарантування реалізації в майбутньому актів правосуддя, а отже, і задоволення законних претензій позивача [8].

На нашу думку, серед всіх розглянутих вище дефініцій і визначень досліджуваного інституту, найбільш детально і точно його суть розкрито у згаданому вище навчальному посібнику «Цивільне процесуальне право України» під редакцією С. С. Бичкової. Дійсно, забезпечення позову за своїм змістом є обмеженням певних майнових прав чи інтересів відповідача (інших осіб), які він мав змогу вільно реалізовувати ще незадовго до пред'явлення до нього позову, що застосовуються лише за ініціативою заявника.

З огляду на взятий нашою державою євроінтеграційний курс, як і будь-які перешкоди в реалізації певних прав та інтересів особи з боку державного органу, забезпечення позову має застосовуватись з урахуванням загальних принципів втручання держави у права особи, які сформовані в практиці Європейського Суду з прав людини та широко застосовуються при аналізі дій уповноважених суб'єктів на предмет їх правомірності.

Зокрема, пунктом 39 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04) від 10 лютого 2010 року визначено: «Будь-яке втручання органу влади у захищене право не суперечитиме загальній нормі, викладеній у першому реченні частини першої статті 1, лише якщо забезпечено «справедливий

баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Питання стосовно того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, як встановлено, що відповідне втручання задовольнило вимогу законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Беєлер проти Італії» (Beyeler v. Italy) [GC], № 33202/96, п. 107, ЕЧПР 2000-I)» [9].

Переважає більшість закріплених в ЦПК України заходів забезпечення позову стосується саме майна та майнових прав відповідача, а тому при їх застосуванні слід враховувати практику ЄСПЛ щодо втручання органів державної влади у право мирного володіння майном. В цій частині європейською судовою інституцією вже напрацьовані відповідні роз'яснення, вагома частина з яких сформульована при розгляді заяв проти України.

Зокрема, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Шокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) від 14 жовтня 2010 року зазначено наступне: «Перша та найважливіша вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції полягає в тому, що будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном повинно бути законним. Так, друге речення першого пункту передбачає, що позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом», а другий пункт визнає, що держави мають право здійснювати контроль за використанням майна шляхом введення «законів». Більш того, верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції. Таким чином, питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Ятрідіс проти Греції» (Jatridis v. Greece) [ВП], № 31107/96, пункт 58, ЄСПЛ 1999-II) [10].

У справі «Трегубенко проти України» (рішення від 2 листопада 2004 року, заява № 61333/00) ЄСПЛ роз'яснив, що «позбавлення майна може бути виправданим лише у випадку, якщо буде показаний, *inter alia*, «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Більше того, будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. Як неодноразово зазначав Суд, «справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту

основних прав людини. Пошук такого справедливого балансу пролягає через всю Конвенцію». Далі Суд зазначає, що необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе «індивідуальний і надмірний тягар» (див. рішення щодо Брумареську (Brumaresku), яке згадувалося вище, параграф 78)» [11].

Разом з тим, у п. 53 рішення ЄСПЛ у справі «Войтенко проти України» (Заява № 18966/02) від 29 червня 2004 року, Суд зауважив: «неможливість для заявника домогтися виконання судового рішення, винесеного на його чи її користь, становить втручання у право на мирне володіння майном, що викладене у першому реченні пункту першого статті 1 Протоколу № 1 (див. серед інших джерел, «Бурдов проти Росії», заява № 59498/00, параграф 40, ЄСПЛ 2002-III; «Ясіуньєне проти Латвії», заява № 41510/98, параграф 45, 6 березня 2003 року)» [12].

Як бачимо, за позицією ЄСПЛ право на мирне володіння своєю власністю та право вимагати виконання судового рішення майнового характеру, визнаються рівноцінно гарантованими статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З вищевикладеного випливає, що застосування в порядку забезпечення позову певних обмежень однієї особи у можливості вільно розпоряджатися своїм майновим правом, у разі дотримання «інтересу суспільства», «умов, передбачених законом», «справедливого балансу між вимогами приватного та загального інтересу», принципу пропорційності повністю узгоджується із загальним принципом обов'язковості виконання судового рішення та спрямоване на реалізацію даної правової засади.

Висновки. Отже, дослідивши наявні у юридичній літературі дефініції забезпечення позову та проаналізувавши наведені обґрунтування і позиції вчених в цій частині, вважаємо за можливе сформулювати власне визначення досліджуваного процесуального інституту.

На наш погляд, забезпечення позову можливо визначити як превентивний процесуальний засіб диспозитивного характеру, який сприяє досягненню завдань цивільного судочинства шляхом вжиття переважно до відповідача спеціальних заходів обмеження його майнових прав, співмірних із ціною пред'явленого до нього майнового позову, або ж відповідних характеру негативних наслідків немайнового позову, спрямований на створення передумов ефективного і своєчасного виконання судового рішення в подальшому після набрання ним законної сили.

Правова сутність інституту забезпечення позову полягає в обмеженні прав відповідача або інших осіб, через взаємовідносини з якими відповідач має потенційну змогу вчиняти певні дії або правочини, що спрямоване на попередження невиконання рішення суду у майбутньому. При цьому, такі обмеження при їх застосуванні, в обов'язковому порядку мають відповідати загальним принципам, сформульованим у судовій практиці ЄСПЛ щодо вимог до обмежень прав особи з боку державних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Головка К. Спірні питання порядку розгляду заяв про забезпечення позову в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 24–31.
2. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 т.; За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2010. Т.1. 1044 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар; за заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2018. 604 с.
4. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
5. Захарова О., Грабовська О. Проблеми забезпечення позову в цивільному процесі. *Вісник національного університету імені Тараса Шевченка «Юридичні науки»*. 2011. № 88. С. 14–16.
6. Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову: постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va009700-06#Text>.
7. Тур Т. О. Організаційно-правові засоби забезпечення позову в адміністративному судочинстві України: дис. докт. філос. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 243 с.
8. Безлюдько І. О., Бичкова С. С., Бобрик В. І. та ін. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник; за заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2006. 384 с.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04) від 10 лютого 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text (дата звернення: 03.09.2023).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) від 14 жовтня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 01.10.2023).
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Трегубенко проти України» (Заява № 61333/00) від 02 листопада 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войтенко проти України» (Заява № 18966/02) від 29 червня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223#Text.

Кулібаба О.О. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті здійснюється дослідження цивільного процесуального законодавства, наукових робіт вчених-процесуалістів та рішень судів (як національних, так і іноземних) з метою з'ясування правової природи інституту забезпечення позову в цивільному судочинстві та визначення поняття означеного інституту.

Актуальність теми зумовлена тим, що існує різне доктринальне розуміння такого інституту як забезпечення позову, протягом тривалого часу кількість позовів в цивільному судочинстві та відповідно потреба в їх забезпеченні не зменшується, а також, зумовлена тим, що нашою державою взятий євроінтеграційний курс, в свою чергу, це зобов'язує цивільні суди при вирішенні питання щодо забезпечення позову або відмову у забезпеченні позову використовувати практику Європейського Суду з прав людини, який постійно акцентує увагу на загальних принципах втручання держави у права особи.

В науковій роботі є посилання на основні доктринальні бачення інституту забезпечення позову, щодо кожного з них автор прокоментував точність чи неточність наукових положень.

За результатом проведеного наукового дослідження сформовано поняття забезпечення позову, згідно з яким забезпечення позову визначається як превентивний процесуальний засіб диспозитивного характеру, що сприяє досягненню завдань цивільного судочинства шляхом вжиття переважно до відповідача спеціальних заходів обмеження його майнових прав, співмірних із ціною пред'явленого до нього майнового позову, або ж відповідних характеру негативних наслідків немайнового позову, спрямований на створення передумов ефективного і своєчасного виконання судового рішення в подальшому після набрання ним законної сили.

При цьому, зроблено висновок щодо правової сутності інституту забезпечення: обмеження прав відповідача або інших осіб, через взаємовідносини з якими відповідач має потенційну змогу вчиняти певні дії або правочини, що спрямоване на попередження невиконання рішення суду у майбутньому.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство, інститут забезпечення позову, позивач, відповідач, рішення суду.

Kulibaba O.O. LEGAL NATURE AND CONCEPT OF CLAIM SECURITY IN CIVIL LITIGATION

This article delves into civil procedural legislation, scholarly works by procedural experts, and court decisions (both domestic and foreign) to elucidate the legal nature of the claim security institution in civil proceedings and to define the concept of this institution.

The relevance of this topic arises from the varied doctrinal interpretations of the claim security institution. Over a substantial period, the number of lawsuits in civil proceedings and the corresponding need for their security have not diminished. Furthermore, our nation's commitment to a European integration course obliges civil courts to consider the practice of the European Court of Human Rights, which consistently emphasizes general principles of state intervention in individual rights when deciding on claim security or the refusal to secure a claim.

In this scholarly work, references to the principal doctrinal views of the claim security institution are provided, and the author offers well-founded commentary on the accuracy or inaccuracy of scholarly statements.

As a result of the conducted scientific research, the concept of claim security has been formulated. According to this concept, claim security is defined as a preventive procedural measure of a dispositive nature, primarily directed at the defendant, involving specific measures to restrict their property rights commensurate with the value of the property claimed against them or commensurate with the nature of the adverse consequences of a non-property claim. Its aim is to create conditions for the effective and timely execution of a court decision in the future after it becomes legally binding.

Additionally, a conclusion has been drawn regarding the legal essence of the security institution: it involves limiting the rights of the defendant or other individuals with whom the defendant has the potential to engage in certain actions or transactions, aiming to prevent non-compliance with the court decision in the future.

Key words: civil process, civil litigation, claim security institution, plaintiff, defendant, court decision.